

Begeleidende teksten *Als de goden zwijgen*

Chronologisch:

‘Vorwort des Übersetzers’ (Duitse vertaling, Hinrich Stoevesandt 1963)

‘Bij de tweede druk’ (van de Nederlandse versie, van Miskotte zelf, 1965)

‘Translator’s Introduction’ (Engelse vertaling, John W. Doberstein 1965)

‘Bij de vierde druk’ (VW 8 1983, van D. Monshouwer en A. Otter, 1983)

‘Als de goden zwijgen’ – ‘Wenn die Götter schweigen’ (over de verschillen tussen de Duitse en Nederlandse tekst, VW 8 1983, van Hinrich Stoevesandt, 1983).

VORWORT DES ÜBERSETZERS [1963]

Die vorliegende deutsche Ausgabe dieses Buches weist gegenüber dem 1956 erschienenen holländischen Original beträchtliche Erweiterungen auf. Einerseits wurde der ganze Text der Übersetzung vom Verfasser eingehend durchgesehen und dabei an zahlreichen Stellen mit verdeutlichenden Zusätzen kleineren Umfangs versehen. Andererseits wurde eine Anzahl von Kapiteln neu hinzugefügt, und zwar die folgenden: im ersten Teil: 'Zeugen der Abwesenheit Gottes' (33)¹ und 'Die Schwerkraft der Leere' (96); im zweiten Teil, Abschnitt 3: 'Die Taten Jahwehs' (196) und 'Prinzip Hoffnung' (297); im zweiten Teil, Abschnitt 4 ist fast die ganze unter Ziffer I zusammengefaßte Kapitelgruppe (305 bis 330 mit Ausnahme des Anfangs) neu hinzugekommen. Um durch diese Erweiterungen den Umfang des Buches nicht allzusehr anschwellen zu lassen, entschloß sich der Verfasser, ein längeres Kapitel über Goethe und das Alte Testament sowie drei Stücke aus dem dritten Teil 'Beispiele einer Anwendung' wegfällen zu lassen. (Es handelt sich um die Stücke 'Aan de grenzen der religie', 'Profetenroeping' und 'Profetenwanhoop', 309-329 der holländischen Ausgabe). Diese eingreifenden Veränderungen, die mit der Übersetzung parallel liefen, machten während des über etwa zwei Jahre ausgedehnten Umgießungsprozesses eine enge Zusammenarbeit zwischen Autor und Übersetzer erforderlich, auf die ich mit großer Dankbarkeit zurückblicke.

Die sprachlichen Eigentümlichkeiten des Originals verursachten für die Übersetzung wiederholt einige Schwierigkeiten. Unüberwindlich wären diese bei einigen der zitierten Gedichte bzw. Gedichtfragmente geworden, wenn mir nicht dabei ein Meister der Übersetzungskunst, der im vergangenen Sommer verstorbenen Dichter *Rudolf Alexander Schröder*², zu Hilfe gekommen wäre. Die Übersetzungen der Gedichte auf 190f., 216, 367f. und 455f. hat er Anfang 1961, damals schon fast erblindet, für dieses Buch beigezeichnet. Schließlich habe ich meiner Mutter für vielseitige Hilfe bei der Anfertigung des Manuskriptes und beim Lesen der Korrekturen zu danken.

H. Stoevesandt

---

¹ Deze paginanummers verwijzen naar de Duitse uitgave van 1963.

² Rudolf Alexander Schröder (1878-1962) was architect en een befaamde en bekroonde Duitse dichter van geestelijke en wereldse poëzie. Twee teksten van hem kwamen vertaald terecht in het Nederlandse *Liedboek* (2013): 342 en 379.

BIJ DE TWEEDE DRUK [1965]

Om dit boek nog eens voor een schappelijke prijs te kunnen voorleggen aan hen die ernaar vroegen, heeft U.M. Holland besloten het fotomechanisch te laten herdrukken – ik ben daar dankbaar voor, hopelijk zien vele anderen iets in deze onderneming. De schaduwzijde is natuurlijk dat er in de tekst niets meer kan gewijzigd worden, dat zelfs fouten moeten blijven staan. Intussen maak ik graag gebruik van de gelegenheid iets te zeggen over de bedoeling van het boek, voor velen misschien ten overvloede, voor anderen misschien een welkome dienst. Niet dat het werk, blijkens de publieke beoordeling, ernstig is misverstaan; maar in de praktijk, hoe het te gebruiken, rijzen blijkbaar moeilijkheden. Daarom plaats ik hier een paar opmerkingen.

De enigszins gewaagde vorm van kleine, ogenschijnlijk losse, hoofdstukken, heeft het euvel dat de samenhang niet onmiddellijk evident is; dit geldt vooral voor het eerste deel 'Kleine Tijdspeigel' en van het vierde onderdeel van het tweede hoofdstuk: 'Volmacht en Doortocht', die, al zijn ze op zichzelf stil-overwogen, toch hun strekking pas duidelijk openbaren in II, 3 onder de titel 'Het tegood'. Misschien is het, wanneer men in het begin op moeilijkheden stuit, geraden dáármee te beginnen.

Het boek voert niet de pretentie een 'theologie van het Oude Testament' te brengen. Dat is reeds duidelijk uit de opzet, die uitgesproken „praktisch” is, in de zin die in de voorrede wordt omschreven; maar het blijkt ook uit de verregaande onvolledigheid van de thematiek. Het ging mij om de 'Godsleer'. Daaromheen staan die structureel-eigenaardige momenten van het O.T. die een correctie bevatten op het gangbaar christelijk denken. Het zijn juist die denkwijzen waartegen de moderne mens zich met een intuïtief verweer pleegt áf te zetten, terwijl, naar ik hoop, de noties van het O.T. betreffende de aard van God, de wereld, de kosmische machten, de geschiedenis, het gebod, het lot, de eros en de politiek, alles in het licht van de toekomst en de voleinding – door hem beter worden verstaan, eerder worden toegeëigend, ook daar waar misverstanden, onvermijdelijk door de vervreemding, meespelen. Dat een niet-vakman voor zijn bijzonder doel zich graag laat helpen door de mensen van het vak, is in deze partijen duidelijk genoeg. Dat de interpretatie uitgaat boven wat de geleerden kúnnen zeggen, betekent niet dat we |411| de wetenschappelijke basis door onze interpretatie verlaten zouden. Integendeel, al is de samenhang van dit 'tegoed' (van het O.T. tegenover het Nieuwe) wijd en weids, ze is niet door dogmatische ómbuiging verkregen, en al vertoont zij een actueel gelaat, ze dient niet om de moderne mens apologetisch te benaderen. De zin van het O.T. ligt in zijn eigen authentiek getuigenis, al is het zo dat het alleen enigszins werkzaam kan vertolkt worden door wie zelf als tijdgenoot, deelnemend aan het lijden van het moderne bewustzijn, opnieuw juist daartoe wordt geroepen.

Enig misverstand is gerezen ten aanzien van de *geadresseerde*! Mede door mijn eigen schuld, doordat ik meegesleept door de waarheid en de schoonheid die ik zag lang niet altijd dit punt voor ogen heb gehouden. Men heeft bijvoorbeeld gevraagd: meent u dat men zo voor 'buitenkerkelijken' kan preken? Nee, en dat heb ik tenminste uitdrukkelijk gezegd op 55v., waar het onder andere heet: "ik ben overtuigd dat in de kerk hele banken vol zitten

met nihilisten-in-spe, maar de kerk is voor het missieveld Europa een *home-base* geworden, welke te versterken alsnog de moeite waard is". En "ons dunkt, dat men de mismoedigheid van het eigen hart en de ontmoediging van anderen niet zover moet drijven dat men ook dat ontkennen zou". Het gaat dus om een '*beth-hamidrasj*', een leerhuis, een catechese, zo men wil, een 'vormingscentrum' voor, op een fatale wijze, onzeker geworden en daardoor weinig werkzame christenen. Dan komt de vraag: maar meent u dat het iets uithaalt zulke mensen dit boek in handen te geven? Hier zou ik willen antwoorden: ik weet het niet. Hier en daar schijnt het aangeslagen te zijn, maar de eigenlijke, of nadere bedoeling is toch op de voorgangers, leiders, leraars gericht, die er voor stáán het getuigenis te vertolken zonder eigenmachtige bijmenging van het gehalte, maar met solidair begrip van wat er aan deze *randen van de christenheid* leeft. Omdat hetgeen daar leeft niet zo héél anders is dan wat er bij de moderne mens in het algemeen omgaat aan existentiële nood en verlangen naar klaarheid, aan misverstand en onvermogen, achterdocht en obstructie, dáárom *kan* deze beperkte doelstelling zich mettertijd verwijden tot een algemeen-menselijke aanspraak, juist wanneer men daarop niet onmiddellijk is gericht. Er kan zelfs een *resonans* zijn dat men zelf niet weet hoe het mogelijk is. Het eerst-nodige is dus naar mijn inzien de concentratie op de wezenlijke werking van het Oude Testament, ten overstaan van hen die ervan vervreemd zijn, hoewel ze nog van verre vermoeden dat het beslissend voor hun leven zou kunnen worden.

Er is in dit boek slechts één strikt theologisch element, namelijk de *leer* |412| *van de tijd* (afgelezen aan de Godstijd van de incarnatie). Ik moest die invoeren vooral om een verdeling van de stof te verkrijgen. Ze heeft hier geen eigen gewicht, zodat men haar naar haar waarheidsgehalte kan uitschakelen, zonder een laatste hindernis te ondervinden voor het verstaan van de zin van het O.T. zoals die in het boek eerder fenomenologisch dan dogmatisch-beschouwelijk wordt vóórgedragen. Om een begrenzing van de schema's als: 'belofte en vervulling' door te voeren en het zicht te behouden op de structuur van het O.T., zoals het voor zichzelf wil spreken was het, dacht ik, didactisch gewenst (zo niet noodzakelijk) om deze schema's niet met die laatste ernst te bejegenen waarmee ze in de leer van de kerk (niet zonder polemische spits tegen de synagoge) gehanteerd worden. Grondwoorden als 'Naam', 'verbond' en 'profetie' worden eerder zuiver weergegeven wanneer men zich analytisch op hun contour en draagwijdte richt en zich aan hun 'wezen' houdt. Dat deze methodische concentratie ook concentrische cirkels slaat in het algemene geestesleven is daarbij niet uitgesloten, al mag men er niet op rekenen.

Begrijpelijk is het bezwaar tegen de paragrafen over hermeneutische vragen in een boek dat zich niet allereerst tot bentgenoten richt. Dit gedeelte is bovendien te kort, te kort-aangebonden om de spanningen die daar weergegeven worden tot een enigszins afdoende ontsluiting te brengen. Ik stem het toe, maar juist met het oog op een algemener publiek vreesde ik een te lang oponthoud. Het meeste is mij gelegen aan het stuk waarin de algemene hermeneutiek als toepasbaar op de Heilige Schrift wordt verdedigd (122v.) en, zij het summier, de eigenaardige denkweg [wordt] aangewezen van het bijzondere naar het algemene, van het bepaalde naar het ontgrensde, van het kleine concrete naar het overmachtige en universele, van de heilsmacht naar de almacht, van de uitverkiezing naar de vrede-op-aarde, van het bijzonder gehoor naar een weids aanschouwen, van de tempel

naar de 'alomtegenwoordigheid', van de nabije vervulling naar de voleinding, van het midden-van-de-tijd naar de alomvattende Godstijd.

Ik houd het ervoor (gelijk reeds in het *Bijbels ABC* 1941) dat *deze* weg voor onomkeerbaar te houden, de meest beslissende, de heilzaamste correctieven voor de klassieke kerkleer impliceert.

Met het kapittel: '*de levenswijsheid van Goethe*' zit ik wat verlegen. Het is wel meer dan een cultureel sierstuk, maar het springt uit het verband. Ik heb het in de Duitse uitgave dan ook weggelaten. De blijvende verering voor Goethe heeft mij verleid bij hem te speuren |413| naar sporen van het O.T., niet alleen in woord, zinswending en beeld, maar ook naar het verstaan van het gehalte, de waarheid, de wijsheid. Het panorama dat ik heb opgehangen kan inderdaad verwarring wekken, omdat de ambivalentie van Goethes religiositeit, bij een rechtvaardig citeren, niet direct duidelijk aan de dag kan treden. Het ging mij erom te tonen waarom de universele wijsheid van Goethe, ondanks alle openheid, haar grens juist vond aan Israëls 'tegoed'. En dat niet omdat het hem aan religieus besef schortte, maar integendeel 'omdat hij in de religie woonde'. Zeker heeft hij iets van haar ambivalentie ervaren, maar ik heb voorbarig de bewuste openbaring daarvan gezocht (op voorgang van Thomas Manns *Lotte in Weimar*) in "die leisen, schauerlichen Merkmale vollendeter Ungläubigkeit und der elbischen All-Ironie".³ Ik wil deze interpretatie uitdrukkelijk *herroepen* als voorbarig en onrechtvaardig: niet dáár ligt de openbaring van de ambivalentie klaar voor ogen – deze behoeft immers niet tot het nihilisme door te breken – en al zou dit gebeuren, dan moet met de ambivalentie van het nihilisme zelf nog eerlijk worden gerekend om zuiver te gaan.

Dankbaar voor de waardering die *Als de goden zwijgen* bij zovelen van verschillende herkomst, school en richting heeft gevonden, waag ik het ten slotte de hoop uit te spreken dat de consequenties van dit boek door anderen inniger en in bredere toepassing mogen worden bedacht en uitgewerkt, globaal gezegd, bij *Kerk en Wereld*,⁴ in het vormingswerk, ook bij de bezinning op de oecumene (waarbij het gesprek met Israël behóórt). De vooronderstelling van deze 'Godsleer' brengt inderdaad alles in beweging. Maar dit is te koud gesteld: wij begrijpen ook dat er juist nu gebeden en gevochten moet worden om de functie van de prediking, Vele jongeren leven tegenwoordig weer in de hoop dat de stroom van de heilsgeschiedenis hen aanraken en opnemen zal, er komt hier en daar een nieuwe geestdrift om het levende Woord dat onze existentie draagt en richt.

Wij leven in een *grote tijd*. Tóch ligt zijn grootheid naar mijn gevoel minder in een nieuwe gesloten, geseclariseerde gestalte dan in een soort radeloze vastberadenheid tot het einde te gaan. Deze bergt zowel openheid als beslotenheid ten opzichte van wat de mens hopen mag en nauwelijks te hopen waagt. Daarom zullen wij, dunkt mij, de grootheid van deze tijd vaak het diepst herkennen als we het geheim van de historie een weinig mogen ontraadselen tot beseffen als deze: 'dat de einden der eeuw op ons gekomen zijn' (1 Cor 10: 11), als we de wonderspreuk opnieuw gaan spellen: 'het zal geschieden ten tijde des avonds dat het licht zal wezen' (Zach. 14: 7). |414|

---

³ Thomas Mann: *Lotte in Weimar*. Stockholm: Bermann-Fischer 1939, 95.

⁴ Apostolair opleidings-, trainings- en vormingsinstituut van de Nederlandse Hervormde Kerk in Driebergen, 1945-2002.

Wat geslachten lang voor een chiliastische droom werd gehouden, gaat in vervulling of ligt onder handbereik. Zou de droom met haar vervulling in de harten vernield worden, omdat ons hart er niets mee weet aan te vangen omdat het in de welvaart en de vrede van deze wereld slechts het uiterste en definitieve bewijs kan zien van de leegte van alle dingen en de zinloosheid van de geschiedenis? Wanneer het zo zou gebeuren, hebben wij dat dan niet te wijten aan onze religie en ons nihilisme, waarmee wij zijn voorbijgegaan aan de God van Israël en onze eigen verkiezing hebben verworpen?

Het zou wel een demonische paradox zijn als we bij het omgekeerde eind uitkwamen dan wat ons werd beloofd en waaraan de volken ook hun seculiere hoop hebben ontleend. “Das Ende der Geschichte rückt in eine greifbare, weil *machbare* Nähe”, zegt Alfred Heuß⁵, en dit zal tegelijk, eigenlijk vanaf heden “der Verlust der Geschichte” zijn. Nodigt Alfred Weber ons niet uit tot een ‘afscheid van de geschiedenis’,⁶ terwijl Horst [= Hans] Freyer⁷ de immanente ‘Vollendbarkeit’ van de menselijke geschiedenis voorstelt als een niet te ontwijken lot waaraan het mens-zijn bezwijken zal? Over dit Medusahoofd héén te zien naar een open horizon zal ten slotte voorbehouden zijn aan wie Israëls verwachting delen. Zij hebben “ein Gott mit Futurum als Seinsbeschaffenheit” (Ernst Bloch).⁸

Graag verwijs ik hier naar het jonge boek van de jeugdige Jürgen Moltmann: *Theologie der Hoffnung*, München 1964.

K.H.M.

---

⁵ Citaat niet gevonden.

⁶ Alfred Weber: *Abschied von der bisherigen Geschichte*. Bern: Francke 1946.

⁷ Hans Freyer: ‘Die Vollendbarkeit der Geschichte’, in: *Merkur*, Heft 84, 1955, 101-114.

⁸ “...einen Gott vom Ende der Tage, mit Futurum als Seinsbeschaffenheit”, in: *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. 3, 1457v.

Translator's Introduction

When I picked up this book in the publisher's book store in München, I was immediately struck by its challenging content and sophisticated style, though I had read a number of the author's articles in German theological periodicals. Further reading in a hotel room and a train increased my enthusiasm, and a few weeks later, visiting my friend Professor Georg Eichholz in Wuppertal, I mentioned my 'discovery' to him. He immediately leaped up and went to his desk where it was lying open, and we shared the stimulation we both felt. In Germany the book has since been called the theological 'book of the decade'. It is, I believe, important for several reasons.

As far as I know, it is the first attempt in theological literature to use the Old Testament to provide an answer to the atheism and nihilism of our so-called 'post-Christian era'. It is interesting to see that Miskotte's frequent reference to Alfred Weber's 'fourth man' has its parallel in Dietrich Bonhoeffer's 'man come of age' and that Bonhoeffer, too, in his letters from prison recognized this importance of the Old Testament and stressed its relevance for our time and modern man's experience of life, because in the Old Testament theology with its emphasis on history will provide the corrective for the now somewhat tiresome preoccupation with New Testament hermeneutics.

Miskotte's purpose is not primarily to make a contribution to the present theological and hermeneutical discussion of the Old Testament, though I cannot see how Old Testament scholars can ignore this brilliant overview of its meaning, but rather to point the way to a dialogue with modern man. For the practical theologian, the preacher, teacher, and pastor, this is of ultimate importance. Never before have we read a book on the Old Testament like this one.

Another great value of the book is its opening up of the possibility of a long overdue dialogue with Judaism, which Christianity has so shamelessly and inexcusably ignored. Rabbi Dr. Robert R. Geis⁹ goes so far as to say: "This book must have an epoch-making effect, for it is perhaps the first theological work in post-biblical times that concerns both Judaism and Christianity." "Without exaggeration it may be called 'A Guide for the Perplexed', no less than Maimonides' work in his time.¹⁰ We know hardly one theologian who would have the courage, as Miskotte does, to break through the old gold of reverence, the dust of habit, to free us from the inner courts of melancholy."

It is not a primary function of a translator to criticize a book which he has translated. I cannot conceal the fact, however, that I do not share one of its basic points of view, namely,

---

⁹ Rabbijn Robert Raphael Geis (1906-1972) was een Duits-joods theoloog en historicus. Na de Kristallnacht, november 1938, werd hij geïnterneerd in Buchenwald, maar hij kon een visum voor Palestina laten zien en werd vrijgelaten. In 1939 verliet hij Duitsland en vertrok naar Palestina waar hij als liberale rabbijn moeilijk aan het werk kwam. Na de oorlog keerde hij terug naar Europa en woonde in Zwitserland en Duitsland. Hij werd bekend als een fervent, maar ook kritisch ambassadeur van de dialoog van joden en christenen, o.a. door optredens op verschillende Kirchentage van de EKD. Daar heeft hij eens gezegd dat Martin Niemöller (!) en Heiko Miskotte de enige twee christelijke theologen waren die hij nooit op antisemitisme had kunnen betrappen. Het door Doberstein genoemde citaat is (nog) niet gevonden.

¹⁰ *Moreh Nevoesjim* ('Gids der Verdoelden') was een filosofisch werk van de Andalusisch-joodse synthetische denker Maimonides (Mosje ben Maimon, ook Rambam, 1138-1204). Engelse vertaling (*Guide of the Perplexed*) uitgegeven bij UCP, Chicago/Londen 1963.

its completely Barthian orientation. Though the author is certainly right in insisting that the Testaments must not be isolated from each other, he, following Barth, sees no real redemptive progress from the Old to the New Testament, but rather tends to regard them as two concentric circles which revolve around an identical centre. There would seem to be no qualitative difference between the Testaments, only a difference in manner of presentation. This results in the typically Barthian confusion of Law and Gospel. Since this is so, I include here portions of an evaluation of the book by Professor Helmut Gollwitzer, whose theological persuasions more nearly approach those of the author. This review appeared in *Evangelische Theologie* (October 1963), pp. 557ff., and is used with Professor Gollwitzer's kind permission.

“Who could forbear reaching out for this book? Surely not the philosopher, who is pursuing the potentialities of thought under the conditions imposed by the age of nihilism and is unwilling to ignore the presence of the biblical message. Surely not the scholar, who is struggling to understand antiquity and hears singing in his ears, and laments of Hölderlin and Walter E. Otto concerning the speechlessness of the gods. And certainly not the theologian, the systematician, the exegete, nor the pastor who has to deal with Old Testament texts in preaching and teaching. One would like to put it into the hands of cultivated contemporaries, Christian and non-Christian, as one of the most important books to appear in years, written for them no less than for theologians, for their orientation in an age of transition from the ‘third’ man to the ‘fourth’ man, in the barren drought of the ‘absence of God’ and the temptation to flee from this desert back to the fleshpots of religion, which cannot feed them anyhow. For the silence of the gods in the time of nihilism reveals what they have always been, powers which never were alive and always dumb.”

“The aim of Miskotte's book is to show our contemporaries that in the midst of the silence of the gods the living voice of God is raised and that therefore this time of silence is never really understood as long as this voice is ignored – and also to provide the ministers of this voice, those who are engaged in Christian preaching and Christian instruction, with the insights into the structure and meaning of the biblical witness for their task which has become so urgently necessary.

This twofold audience enhances the difficulty of reading the book for the non-theologian perhaps more than for the theologian. Anybody who ascribes extraordinary importance to the book will regret this and at the same time hope that not many will be discouraged by it but rather that the attractiveness of this spacious, strongly sensitive, European mind which is unconstricted by any provincialism will invite many readers to overcome all the difficulties. There is also the difficulty of Miskotte's style, which is not always immediately perspicuous. The obscurity which has often been attributed to him is apparent in many parts of this book in so far as the logical sequence from sentence to sentence is often not immediately discernible and sentences are frequently loaded with all the associated ideas in the author's mind. But the very style itself also reconciles us to its difficulties – a style fructified by Claudel and Francis Thompson, animated with feeling, compelling attention through surprising adjectives, completely avoiding the aridity and cliché-ridden terminology which is often so strangely at odds with the subject matter of theological works, a style inspired with the breath of its subject and equally capable of amplitude, charm, and trenchancy.”

“The result is a panegyric of the Old Testament which very little in Jewish or Christian literature can match. The magnificent meditations on some individual passage of the Old Testament which conclude the book are undergirded by an exposition of the inner structures of the Old Testament proclamation which is constantly related to preaching today, to the life-giving voice that would countervail our deadly resignation and should issue from our preaching. And here Miskotte draws upon the wealth of modern Old Testament scholarship, lifting it out of the remoteness of historical research into contemporaneity. In his unforgotten address at his retirement (*Evangelische Theologie*, 1960, p. 245) he described the systematic theologian as the dilettante and the director, or conductor of the theological faculty. And here he demonstrates this in a beautiful way. He is not afraid to come forward as a dilettante who utilizes the studies of others, nor to speak the language of the dilettante, that is, not the remote, dispassionate language of scholarship, but rather the personal speech of the man who selects from the results of research what has become meaningful to him in his struggle and encounter with life. And precisely in so doing, like a good conductor he brings into accord what various others have recognized in detail but without seeing the direct mutual relationships. He establishes relationships between scattered insights and questions and also relationship between history and life, our life today. The Old Testament specialists will not be able to ignore this as a mere subsequent utilization of their work and therefore of no more interest to them. After all, in so far as they are theologians, they study the Old Testament not merely as a bygone document, but rather as a text for preaching today. If they see, by a confrontation such as Miskotte achieves, that the problem of the God of Israel and the gods of the nations has tremendous relevance and importance for our intellectual and spiritual life today, they will be secured against the temptation to coordinate this problem with ancient theism and historicize it completely – as is done so blithely by present day theologians – or, as also happens frequently enough, to operate as Christian theologians and pit the New Testament against the Old as being the proclamation of a new faith, a new God, and a new gospel.”

“Such formulations of the distinction between the Old and the New Testaments, which have a long tradition in the church’s theology, Miskotte’s book opposes emphatically and unmistakably. This gives it extraordinary importance for the newly begun conversation between Christians and Jews, which Miskotte rightly regards as one of the new things in our time, a determinative element in the history of the church, an application of grace after a long period of Christian injustice to Judaism. And there are few Christian theologians who are as competent to speak in this dialogue as Miskotte... The book has equal importance for the discussion going on between Old and New Testament exegesis, which, as the debates between the two disciplines show, is fundamentally determined by whatever view one holds concerning the unity of and the difference between the two parts of the Bible. For Miskotte the Old Testament is critical of both Judaism and the church in its history and its practise. Isolation of the New Testament leaves the church defenceless against the influx of paganism with its natural religion under a Christian guise and makes it impossible, in an age in which the gods are gone, to serve the God who seeks men, the God who through the acts of his Word and the Word of his acts long ago, even when religion flourished, exposed its delusiveness and baselessness and established the salvation of man on a new foundation. This isolation devitalizes the New Testament, since the New Testament constantly

presupposes the Old Testament and its 'surplus'; it is a false exaltation of the New Testament, which itself does not claim to be self-sufficient and has no wish to be exalted at the expense of the Old Testament. The old Calvinistic tradition secures this Dutch theologian against the danger of seeking the superiority of the New Testament over the Old in the 'idea of God', in new religious concepts, and therefore in the history and development of ideas and thus of regarding Judaism and Christianity as two different religions, in stead of schismatic parts of the one community of God, the schism of which must constitute for both parts a continuing problem and a never-ceasing matter of distress."

Kornelis Heiko Miskotte was born in Utrecht on September 23, 1894. He studied theology at the university of his native city. He turned to literature, especially to modern English and Dutch poetry, and then, under the influence of Hermann Kohlbrugge and Abraham Kuyper, found his way back to the history of dogma and theology, searching for a synthesis of dogmatics and philosophy after the model of J.H. Gunning (1829-1905). He was a minister in various churches from 1921 to 1942, lastly in Amsterdam, where in 1942 he was called by the church to a special ministry to intellectuals estranged from the church. In 1945 he was appointed professor of dogmatics, ethics, church law, and missions at the University of Leyden. Meanwhile, since 1938 he had been active in a large movement toward the renewal of the church, contributing to a draft of a new confession of faith, the new constitution of the church, and a new rhymed version of the psalter. He was the editor of *In de Waagschaal* (*In the Balance*), a weekly journal of culture and theology now in twentieth year. He maintained contact with the world outside Holland through Günter Howe's group in Göttingen called *Glaube und Naturwissenschaft* ('Faith and Natural Science'), the European group of ten Reformed and ten Lutheran theologians who met in Arnoldshain to discuss interconfessional and ecumenical questions, and above all with his constant association with Karl Barth. In January 1960 he retired from his professorship because of illness and now lives in Voorst (Geldern), where he devotes himself to the study of hermeneutical questions. He received an honorary doctorate from the University of Glasgow in June 1964.

Miskotte's literary work is tremendous in scope and quantity. Among the most important theologically are the following:

Het wezen der joodsche religie (*The Nature of Jewish Religion*), 1932, comparative studies in Jewish philosophy of religion, which Rabbi Dr. Robert R. Geis calls "one of the best books on Hermann Cohen, Franz Rosenzweig, and Leo Baeck, the reprinting of which is urgently called for". This book received the Mallinckrodt Price for the best [theological] dissertation presented to a Dutch university in the decade.

Edda en Thora (*Edda and Torah*), 1938, a comparison of Germanic and Israelitic religion, which reflects the intellectual and spiritual leadership Miskotte exercised in the years of Resistance to National Socialism.

Bijbelsch ABC (*ABC of the Bible*), 1941, a published document which, along with his preaching in crowded churches in Amsterdam and his anonymous illegal pamphlets, constitute further evidence of his activity in the Resistance.

Feest in de Voorhof: Sermoenen voor Randbewoners (*Feast in the Forecourt: Sermons for People on the Fringe*), 1952, the precipitate of his preaching to intellectuals.

Hoofdsom der Historie (The Sum of History), 1945, lectures on the visions of the Apocalypse of John.

Als de goden zwijgen: over de zin van het Oude Testament, 1956, the Dutch title of the book here translated.

De weg van het gebed (The Way of Prayer), 1962, published in Germany as *Der Weg des Gebets*, 1964.

Two volumes of history and theological essays, *Grensgebied (Borderland)* and *In de Waagschaal (In the Balance)*, exhibit Miskotte's lifelong fascination and association with writers and poets including Strindberg, Dostoevski, Rilke, Roland Holst, Der Mouw, Thomas Mann, Bernanos, and others. Hendrik Berkhof, his successor at Leyden, has spoken of the two poles of his life work, theological and cultural, and this bipolarity "coupled with a mystical faith, and a superior intellect", he says, "has made Miskotte a man of authority in all areas of the church and culture of the Netherlands".

The present book is a largely expanded and revised version of the Dutch original, including some entirely new sections and omitting a number of chapters, so that the author now considers this and the German version to be the definitive form of this work. The present translator is, of course, deeply indebted to the German translator, Hinrich Stoevesandt, for making many things plain which might otherwise have been obscure and difficult, though where the text was identical he has invariably consulted the Dutch original, which is frequently closer to English idiom.

In his review Professor Gollwitzer also stated that the experts have said that it was impossible to translate Miskotte adequately into German. It would seem presumptuous therefore to attempt to translate him into English with its vastly different idiom. He is quite capable of a style sometimes so obscure as to be Stygian. Throughout it is dense, compact, and elliptical, full of qualifying phrases, alliterations, and many plays on words. I have tried to subdue some of the obscurity without in any way compromising the author's meaning. All translations of quotations are mine except where otherwise indicated. Instead of attempting metrical translations of Dutch and German verse, I have thought it better to give the original and append a literal line-for-line prose translation. Biblical citations are translated directly from the author's version, which often follows that of Martin Buber.

I am indebted to my friend and colleague Professor Robert E. Bornemann for his expert transliterations of Hebrew and Greek words. An index of Hebrew terms is provided and the meaning of each word is indicated in the text at its first occurrence.

I am grateful, as always, to my wife for the long hours she spent in checking and correcting the typescript.

Mount Airy, Philadelphia, January 1965

John W. Doberstein

BIJ DE VIERDE DRUK [1983]¹¹

Aan deze fotomechanische herdruk van *Als de goden zwijgen* ligt de tekst van de eerste druk ten grondslag. In het aanhangsel zijn opgenomen het voorwoord dat K.H. Miskotte schreef voor de tweede druk (1965), en de registers van Bijbelplaatsen en namen die vanaf de tweede druk toegevoegd werden. Voor de heruitgave in *Verzameld Werk* is de tekst nagezien en is een lijst van hinderlijke errata gemaakt. Tevens zijn de registers nagezien en waar nodig gecorrigeerd; alle gevonden errata zijn in de registers verwerkt. Dr. Hinrich Stoevesandt heeft een nawoord geschreven, waarin hij een overzicht geeft van de verhouding tussen de Nederlandse en de Duitse uitgave van dit boek. Wij zijn hem daarvoor zeer erkentelijk en wij hopen dat hiermee enigermate tegemoet gekomen is aan de wens om de bedoeling en geschiedenis van dit werk onder de aandacht te brengen.

Namens de Dr K.H. Miskotte-Stichting,
Amsterdam, januari 1983

D. Monshouwer
A. Otter

---

¹¹ In feite dus de *derde* editie.

ALS DE GODEN ZWIJGEN**WENN DIE GÖTTER SCHWEIGEN [1983]¹²**

In het voorjaar van 1956 verscheen bij de Uitgeversmaatschappij Holland in Amsterdam de eerste druk van *Als de goden zwijgen* – de rijpe vrucht van een verbazingwekkend korte periode van buitengewoon geïnspireerd werken, die zelfs in het bij uitstek creatieve leven van K.H. Miskotte zijn weerga nauwelijks kent: de voornaamste delen van het manuscript zijn in enkele maanden ontstaan. In ander opzicht moet uiteraard van een lange groeiperiode gesproken worden. Want in dit ene boek komt min of meer alles samen wat vanaf zijn prilste jeugd gaandeweg het eigen gezicht van deze theoloog en pastor, tijdgenoot en prediker, luisteraar en spreker was gaan vormen. Hij kon nu gaan oogsten wat hij geduldig en gedurig gezaaid had. Weliswaar krijgt alles in dit boek nog eens zijn bijzondere, unieke toespitsing, onder de vormgevende kracht van de grondgedachte: de structuren van de Heilige Schrift, zoals deze voornamelijk zijn af te lezen aan de polyfonie van het Oude Testament als getuigenis van de ene ‘Naam’, te ontvouwen en toe te passen op het moderne levensgevoel dat van deze structuren vervreemd is. Daardoor raken bepaalde aspecten van wat ook voor hemzelf centraal stond op de achtergrond, al klinken zij hier wel degelijk mee. De befaamde uitspraak van Noordmans over de prediking: dat daarin de dogmatiek wordt “scheefgetrokken”, geldt ook voor dit boek. In zoverre zou het ernaast zijn als men zonder meer dit boek als de balans van zijn levenswerk zou beschouwen. Het is echter in ieder geval het laatste van zijn grote boeken – eind 1959 ging hij, zelf heel letterlijk een prooi van de grote vermoeienis waaraan hij een indrukwekkend hoofdstuk had gewijd, met emeritaat – en misschien wel het boek dat hij het meest opzettelijk aan de wereldkerk, buiten de beperkte kring van Nederlandse lezers, had gericht.

De wens dit boek in het Duits vertaald te zien, lijkt hem vanaf het begin beziggehouden te hebben. Toen ik hem in april 1959 bij een bezoek aan Leiden leerde kennen – er was een kleine correspondentie aan voorafgegaan naar aanleiding van een vertaling die ik had gemaakt van een reeks *Waagschaal*-artikelen over schriftuurlijke hermeneutiek – begroette hij mij, nauwelijks over de drempel, tot mijn verbazing (en oprechte schrik) als de aanstaande vertaler van *Als de goden zwijgen*. Er waren allerlei pogingen van zijn kant om het |417| boek vertaald te krijgen geweest. Zij waren door een afwerende houding van vermeende deskundigen in Duitsland niet erg bemoedigend verlopen. Maar hij was blijkbaar niet in staat het op te geven. En hoewel ik aanvankelijk geweldig opzag tegen de taak die hij mij in een spontane opwelling van vertrouwen had toegedacht, waardoor ik zelf een tijdlang een van de remmende factoren vormde, sprong de vonk van zijn vastbesloten wil ten slotte op mij over. In het voorjaar van 1960 waren enkele proeven van de vertaling klaar, en weer een half jaar later lukte het eindelijk daarmee – én op voorspraak van enkele autoriteiten – de aarzeling van een Duitse uitgever, Chr. Kaiser in München, te overwinnen. In september 1960 viel diens beslissing het met een vertaling te wagen. Het besef dat het voor de uitgever een waagstuk zou zijn (achteraf een grote vergissing gebleken), heeft het hele proces van vertaling en bewerking vergezeld en overschaduwde, anders had de schrijver, toen hij het

---

¹² De annotatie bij deze tekst is van Stoevesandt zelf.

ontwerp van de vertaling controleerde en daarbij zijn eigen werk herzag, zijn pen nog veel meer de vrije loop gelaten. Het resultaat van dit besluit en van de daardoor op gang gekomen langdurige samenwerking tussen schrijver en vertaler is het boek *Wenn die Götter schweigen*, dat in mei 1963 verscheen (tweede druk 1964, derde druk 1966). Het was voor mij een groot voorrecht, maar ook een conditio sine qua non, een onontbeerlijke winst aan zekerheid, dat ik de mogelijkheid had de vertaling door de auteur te laten goedkeuren en verbeteren. Er waren immers duistere plaatsen, ingewikkelde of al te gecompliceerde gedachtegangen, die om opheldering vroegen. Nu ik ruim twintig jaar later probeer de gang van zaken bij benadering te reconstrueren, vind ik in mijn exemplaar van de Nederlandse uitgave enkele kanttekeningen terug in de trant van: “hier zou een toelichting gewenst zijn”, “kan dat een beetje uitvoeriger?”, enz. Bij vergelijking van deze plaatsen met het Duitse boek blijkt dat Miskotte meestal aan deze vragen en wensen voldaan heeft. Overigens werd, naar ik mij herinner, mijn verwachting nauwelijks vervuld dat hij verbeteringen op de vertaling als zodanig zou aanbrengen. Meestal leek hij tevreden met wat ik hem bij stukjes en beetjes toezond – wat het taalkundige betreft. Zijn eigen belangstelling was op een andere, meer fundamentele wijze gewekt: door een nieuw bezig zijn met wat hijzelf enkele jaren tevoren geschreven had, meer dan door wat er bij de transpositie in een ander taaleigen mee gebeurd was. Het hield hem wel degelijk zeer bezig en betekende een nieuwe inspanning, gepaard gaande met inzinkingen, maar ook met momenten van voldoening. Het was het eerste grote werk waar hij na |418| zijn emeritaat aan toe kwam en het zou het laatste van deze omvang blijven. Voor zijn eigen besef was het, dunkt mij, niet veel minder dan een wedergeboorte van het boek, al is het op de keper beschouwd niet alleen in wezen hetzelfde gebleven, maar ik grote delen ongewijzigd.

Hoe het zij, *Wenn die Götter schweigen* is niet simpel hetzelfde boek als *Als de goden zwijgen*. Toen ik 1967 een Engelse vertaling verscheen (*When the Gods Are Silent*), lag daaraan de Duitse uitgave ten grondslag, omdat de vertaler, John W. Doberstein, in overleg met de schrijver had geoordeeld, dat dit nu “the definitive form of this work” was (Translator’s Introduction, Engelse uitgave, XV).

Voor de herdruk in het kader van *Verzameld Werk* drong zich de vraag op, of aan dit feit op de een of andere manier recht gedaan zou kunnen worden. Het leek op het eerste gezicht aanlokkelijk om een poging te doen de correcties en de grote en kleine toevoegingen, die tijdens de bewerking in de jaren 1960-1962 ontstaan waren en in de Duitse en Engelse uitgaven verwerkt, nu ook in het Nederlandse origineel te integreren. Dat was echter reeds om technische redenen uitgesloten: het zou vergen dat het hele boek opnieuw gezet werd. Daarbij komt een diepere reden: een consequente doorvoering van dit plan zou van de bewerker niet alleen een terugvertaling van de wel Nederlands gedachte, maar grotendeels in het Duits gestelde, in ieder geval alleen in de Duitse tekst voorhanden passages hebben vereist, maar hem bovendien ertoe gedwongen hebben telkens weer corrigerend in de Nederlandse tekst in te grijpen. Het resultaat zou een geheel geworden zijn, dat als zodanig nooit door Miskotte geschreven of goedgekeurd was. Bovendien zijn er enkele hoofdstukken die deel uitmaken van het boek van 1956, maar die Miskotte voor dat van 1963 geschrapt heeft – om ruimte te winnen, maar toch ook wel omdat hij er iets minder aan hechtte – die althans feitelijk niet in “the definitive form” zijn opgenomen. De slotsom is wel duidelijk: Als

tekst voor dit deel van *Verzameld Werk* komt niets anders in aanmerking dan het oorspronkelijke *Als de goden zwijgen* van 1956, de enige Nederlandse vorm waarin het boek ooit heeft bestaan. Om de latere bewerking toch zijdelings mee te laten klinken, vroeg de redactie mij een overzicht te geven van wat er veranderd is en zo mogelijk iets te laten zien van de motieven die de dierbare man bij de omwerking hebben bezielde. Onwillekeurig heb ik, denkend aan de jaren waarin het boek werd |419| ‘herboren’ en aan de man in wiens brein dit proces zich voltrok, een bijvoeglijk naamwoord van emotioneel gehalte gebruikt: de dierbare man. Want wat *bij* hem, *in* hem gebeurde toen hij zijn ‘kind’ voor de wereldreis gereed ging maken, was evenzeer een akte van emotionele bewogenheid als van intellectuele bezigheid, en het kon niet anders of je werd (als je het geluk en de zorg had deze weg van meet af aan te moeten en mogen begeleiden) zelf ook betrokken bij de tedere en soms angstige gevoelens waaruit de nieuwe regels, alinea’s en hoofdstukken voortkwamen. Het herlezen van de tientallen brieven, die ik tijdens deze periode van hem ontving, roept iets van dat beleven weer wakker. In februari 1962 had hij van mij de vertaling van het derde deel – ‘Proeven van toepassing’ – ontvangen en hij reageerde aldus (brief van 21 februari): “Ik heb de schetsen doorgelopen: ik vind ze saai en niets bijzonders en daarom pijnlijk om de pretentieuze toon. Natuurlijk, wie a) gezegd heeft moet nu b) zeggen – en m’n dochtertje, eenmaal uit logeren gestuurd bij ‘vreemde mensen’, met strikjes in het haar en opgedoft, gaat nu wanneer de logeerpartij langer duurt zich ook wel misdragen en het jurkje wordt wat smoezelig en de vader, toch al in zorg, bedenkt dat er niets meer aan te doen is; het kind is een raar kind! en lijkt op z’n vader, die bepaald ongaar was toen het kind aan zijn lendenen ontsprong! Zonder gekheid! hoe brengen wij het wurm onder dak!” Het lijkt dan ook meer de houding van een kunstenaar ten opzichte van zijn werk, dan die van een wetenschapsman ten opzichte van zijn onderzoek, wanneer hij, ruim een jaar later en kort voor het verschijnen van de Duitse uitgave, zijn indruk trots en tegelijk wat onvoldaan zo samenvat (brief van 24 april 1963): “Het viel me op dat het boek zo ón-Duits is in bouw en betoogtrant, sneller, flitsender, moderner (o.a. in het niet uitwerken van verbindingslijnen en in het evocatieve van de stijl) – maar toch doet het me anderzijds Duits aan, het is me nl. te zwaar, te overladen, te dramatisch, te weinig vloeiend, lopend, dansend. - Ach, ik ben het nooit!”

Onthullende woorden, niet alleen wat de gesteldheid van de auteur bij de langdurige herontmoeting met zijn werk betreft – onthullend ook voor de beweegredenen die hem dreven de pen telkens weer ter hand te nemen. Alles bij elkaar genomen ging het hem – dunkt mij na twintig jaar, nu ik probeer mij rekenschap te geven van de wijze waarop hij te werk ging – zelfs meer om dat “vloeien, lopen, dansen” en soms uitdrukkelijk om een matigen van het al te stugge “snelle, flitsende” van het betoog, dan om een verder ontwikkelen, laat staan een corrigeren van de gedachten. Zelfs bij een deel van de grotere |420| aanwinsten – de nieuw opgenomen hoofdstukken – was het hem, als ik het goed zie, in hoofdzaak te doen om het scheppen van meer geleidelijke overgangen, het afronden van de delen en het evenwichtig uitbalanceren van het geheel.

Eén van de fundamentele noties waarmee Miskotte in *Als de goden zwijgen* werkt, is het begrippenpaar ‘tegoed’ en ‘tekort’ waarmee hij de verhouding van Oud en Nieuw Testament aanduidt. Van een ‘tegoed’ en een ‘tekort’, zij het in puur formele, statistische zin, kan ook gesproken worden om de verhouding van *Wenn die Götter schweigen* tot *Als de goden*

zwijgen te omschrijven. Het 'tekort' betreft het feit dat Miskotte vier hele hoofdstukken weglief, om een al te weelderig uitgroeien van het boek te voorkomen, nl. 'De levenswijsheid van Goethe' (p. 267, inderdaad een soort erratisch blok dat het gemakkelijkst gemist kon worden) alsmede drie van de schetsen in deel III (p. 309-329). Het schrappen van het stuk over Genesis 22 (p. 309) werd door hem, terecht, het meest betreurd. Zelfs de Epiloog (p. 378) stond een ogenblik ter discussie, blijkbaar in een soort paniek als gevolg van de groeiende stapels papier en de steeds gevreesde onwil van de uitgever. Graag wilde hij deze finale niet opofferen, maar – zo schreef hij op 23 januari 1962 – de Epiloog “*kan gemist worden omdat we niet terug hoeven te keren tot de kwestie der verhouding van O. en N.T.*” Het behoud van dit belangrijke stuk, dat de meest dogmatische verantwoording van Miskottes meer fenomenologisch getinte methode bevat, lijkt mede te danken aan het feit dat ik mij niet kon neerleggen bij dit voorstel. Overigens heeft mijn verzet weinig weerstand ondervonden; reeds in de volgende brief (8 februari 1962) schreef hij met merkwaardige opluchting: “Wat de ‘Epiloog’ betreft, wijk ik voor je aandrang.” Verder is er nauwelijks een tekort. Op heel weinig plaatsen zijn enkele woorden of een zinnetje geschrapt. Zo is b.v. op p. 19 de wat ingewikkelde eerste zin van de laatste alinea, na het Morgenstern-citaat, vervangen door een korte, beter lopende overgang: “Solche Zerstreung verstehen und bejahen wir; sie geht Umwege zur Belebung der Seele und streift die Gottesfrage nur eben beiläufig” (S. 22). Op p. 192 is de korte, onuitgewerkte alinea over Kohlbrugge weggefallen. Het eerbetoon aan de gewaardeerde Kohlbrugge heeft echter een andere, betere plaats gekregen; p. 201/S. 258 is aan het slot van de tweede alinea toegevoegd: “Hier wäre an die warmen, geduldigen, priesterlichen Predigten Kohlbrüggens zu erinnern”. Een keer wordt één zelfstandig naamwoord geschrapt, om een logische spanning te vermijden. Want in het |421| Nederlandse boek staat vlak naast elkaar dat de schepping in het Oude Testament “slechts voorkomt als de grondslag en inzet van de geschiedenis van Godsverbond” (p. 128) en dat zij “géén grondslag, geen uitgangspunt” zou zijn (p. 129). In plaats daarvan heet het dan in het Duits (S. 160) “insofern die Schöpfung im Alten Testament nur als der Auftakt von Gottes Bund und Umgang mit den Menschen in Erscheinung tritt”. Kortom, het 'tekort' is, afgezien van de genoemde hoofdstukken, maar een microscopische grootheid.

Heel anders is het met het 'tegoed'. Daartoe reken ik in de eerste plaats een kleine reeks wijzigingen, die Miskotte aanbracht om onduidelijke uitdrukkingen te verhelderen. Ik noem de belangrijkste plaatsen, omdat deze ophelderingen ook voor Nederlandse lezers wenselijk zouden kunnen zijn. Ook dit betreft alles tezamen niet veel meer dan kleinigheden. (Met p. duid ik de plaats aan in *Als de goden zwijgen*, met S. die in *Wenn die Götter schweigen*.)

p. 113/S. 142f.: “Op de kansel hebben wij er ons niettemin meer instantelijk van te bevrijden dan ergens anders” wordt vervangen, respectievelijk omschreven door: “Auf Kanzel und Katheder haben wir uns jedoch in einer neuen Wendung bewußt zu machen, daß diese Dankbarkeit eine Grenze hat an den Grenzen der Humanität.” En Miskotte voegt er, als wilde hij zich voor de nog wat kortaangebonden trant verontschuldigen, een zinnetje bij: “Die Sache sei in ihrer verschränkten Problematik nur angedeutet” (volgt in een noot een verwijzing naar Karl Barths *Kirchliche Dogmatik*, waar men het gemiste breedvoerig zou kunnen vinden).

p. 127/S. 159: Hier geeft hij aan een voorzichtiger uitdrukking de voorkeur. In de

betrekkelijke bijzin (problemen “die anders allang begraven zouden zijn”) heet het nu: “die ohne diese Verkürzung der Perspektive längst zumindest ein anderes Gesicht zeigen würden”.

p. 129/S. 162: De ongewild komische situatie dat de omschrijving van het gebod, waarbij men God als spreker moet opvatten, een (bovendien onnauwkeurig) Barth-citaat bevat, is verdwenen. Het citaat is apart gezet met een nieuwe alinea en daarop volgt (in plaats van “houdt u hieraan”): “das ist eine Regel, an die wir uns eben angesichts des Befundes der Zeugnisse des Alten Testaments halten dürfen”.

p. 130/S. 163: In plaats van “Het Woord wijdt dit oude accent tot een gedurig kritisch getuigenis” staat nu: “Das Zeugnis des Alten Testaments erhebt und heiligt dieses alte Bekenntnis zu einem kritischen Zeugnis von bleibender Geltung.”

p. 131/S. 164: Het raadselachtige “alle antropomorfe bemoei- |422| enis” is vervangen door “alles menschliche, kultische Handeln”.

p. 164/S. 209: “Ons verleden is het Zijne, Zijn toekomst de onze” wordt: “In unserer Vergangenheit hatte er seine Hand, unsere Zukunft ist die Teilnahme an seinen letzten und vorletzten Taten.”

p. 165/S. 210: De moeilijk lopende zin “Het blijkt wel, dat inzoverre...” wordt in tweeën gedeeld met een alinea ertussen: “Es zeigt sich wohl, daß gerade hier Sachlichkeit und Ordnung herrschen, nämlich die, welche in dem Gang der Gotteserzählung selber liegen. Wir dürfen dafür halten, daß die erzählende Predigt das geeignetste Gefährt für die Bezeugung des Namens im Heute bleibt.”

p. 182/S. 232: De gecomprimeerde uitdrukking “Het onderwijs is een gebeuren omtrent een Gebeuren” wordt ontvouwd: “Die Unterweisung ist ein vorausgreifendes Geschehen, das von einem uralten Geschehen herkommt” (bij de herhaling, p. 183 boven, nu gezegd van de Thora, gevarieerd: “...ein Geschehen, das von einem Geschehen herkommt und sich wieder auf ein Geschehen richtet”, S. 233).

p. 200/S. 256: In de plaats van de (grammaticaal toch eigenlijk ‘Duits’ aandoende?) uitdrukking “door de ontkenning en wegwerking van de vermoeden als Stigma van onze tijd” treedt een bijzin met niet minder dan vier werkwoorden: “indem sie die Müdigkeit als Stigma unserer Zeit unterschätzte, verachtete, leugnete und beiseitsetzt”.

p. 223/S. 288: De eerste zin van de derde alinea (“De verwachting van een creatief handelen van God...”), waarin niet geheel duidelijk is, of de uitspraak over de “weerbare mens” positief dan wel negatief bedoeld is ten opzichte van de verkondiging, krijgt nu profiel: “Die Erwartung eines kreativen Handelns Gottes, das alle Dinge neu macht, ist auch darum in Predigt und Unterweisung so notwendig, weil der wehrhafte Mensch, der nicht in dem spukhaften Nirwana seiner Seele untergehen will, eine Dennoch-Position beziehen kann; in dem Bewußtsein einer vertikal von oben einfallenden Verpflichtung, das Gute zu tun unter Absehung von der Hoffnungslosigkeit auf der Horizontalen, feiert er seine Kreativität”.

p. 253/S. 357: Het zinnetje “De eigenlijke vrucht ligt in de *jirath Jahwe*” is geschrappt, om ruimte te geven aan een betere overgang naar het volgende: “Und nun wäre abschließend noch auf die Konsequenz zu achten, die der Entmythologisierung entspringt”.

Aan het eigenlijke van het „tegoed” zijn wij met deze kleine correcties nog niet toe. Dat bestaat uit een grote hoeveelheid toevoegingen van heel verschillende omvang – van enkele woorden en halve |423| zinnen tot hele hoofdstukken – en zeer ongelijkmatige spreiding.

Deel I bevat twee nieuwe hoofdstukken en verder ongeveer 30 meestal korte aanvullingen.¹³ Deze zijn nooit groter dan een halve bladzijde en het gaat daarbij niet om uitbreidingen van Miskottes eigen tekst, maar om al dan niet letterlijke aanhalingen van anderen: Van der Leeuw en Ziegler (p. 11 /S. 12), Nietzsche en Heidegger over de “dood van God” (p. 67/S. 80), Barth en Rosenzweig over Israel en de kerk (p. 71/S. 85f.).

Heel weinig is veranderd in deel II/I (één nieuwe alinea, p. 90/S. 116f., en nog acht kleine toevoegingen). In II/2 is het aantal uitbreidingen wat groter (ruim 20), maar zij zijn op weinige uitzonderingen na miniem van omvang en gering van gehalte. Verreweg de grootste aanwinst hebben de delen II/3 en II/4 verkregen; II/3 kreeg twee nieuw geschreven hoofdstukken en ca. 90 toevoegingen, waaronder sommige van een halve of hele bladzijde. En wat van II/4 na het wegvallen van het Goethe-hoofdstuk overbleef, heeft bijna de dubbele omvang gekregen. Daar is ook – tussen ‘Actieradius’ en ‘Profetie’ (p. 232; de laatste titel nu vervangen door ‘Weisung’, zoals ‘De ‘objectieve geest’ p. 243 door ‘Die objektive Gewalt’) – een hele groep nieuwe hoofdstukken ingelast, of beter: een korte paragraaf ‘Apostasie’ (S. 309-311) die de overgang vormt, vervolgens een kleine cyclus ‘Fragen des Judentums’, ‘Gegner und Partner’, ‘Glanz und Schande der Christenheit’ (S. 311-320) en ten slotte met een nieuwe inzet een groot betoog over de situatie van de prediking met het oog op de moderne devaluatie van het mensenwoord (‘Der Gang in die Fremde’, S. 320-330). Daarbij komen dan nog ca. 30 uitbreidingen van de oorspronkelijke tekst, waaronder weer sommige van vrij grote omvang.

In deel III ten slotte heeft Miskotte zich weer beperkt tot losse tussenvoegingen, die van toelichtende aard zijn of een gemakkelijker overgang in de tekst dienen; ik tel er 44. Het zwaartepunt van de bewerking ligt dus duidelijk bij de onderdelen ‘Tegood’ en ‘Volmacht en doortocht’.

Voordat wij proberen de bedoeling van deze bewerking onder woorden te brengen en de winst ervan enigszins te peilen, is het goed om weer even te luisteren naar een brief waarin Miskotte, met een deel van de herziening achter de rug, zijn werkwijze beschrijft en zijn plannen (die echter niet op de toen bedoelde manier ten uitvoer kwamen) uiteenzet, en waarin ook heel duidelijk tot uiting komt hoe hij er tijdens dit werk aan toe was. Hij schreef mij op 21 november 1961: “De laatste drie weken heb ik per dag ±4 uur gewerkt aan de ‘goden’. En ik ben nu aan het eind van het 2e deel tot en met 144 |424| [dus: II/I]: dat is niet zo somber, dacht ik, als het er uitziet. Want deze eerste twee delen verdragen moeilijk invoegingen en uitbreidingen, en het is uiterst moeilijk de zaak, na verandering, weer effen en lopend te krijgen. Het ging zo langzaam, omdat mijn hoofd niet mee wil (de eenvoudigste woorden zijn me plotseling ontschoten), maar ook om Bissinger¹⁴ op de achtergrond. Het

---

¹³ Nauwkeurig onderzoek zou de genoemde aantallen nog wel doen toenemen. Het getypte manuscript van de vertaling met de geschreven aantekeningen van Miskottes hand, waaruit alles tot in de details zou blijken, is helaas niet bewaard gebleven. Ik moest werken met een vergelijking van de beide boeken en hield mij daarbij aan de herinnering dat hij bij voorkeur het slot van een alinea gebruikte om zinsdelen, hele zinnen of grotere passages in te lassen. Allerlei kleinigheden zijn mij zeker ontgaan, maar volledigheid is voor een overzicht zoals ik hier probeer te geven niet noodzakelijk. Het kwantitatieve aspect is alleen interessant in verband met de opvallend ongelijkmatige spreiding van de redactionele maatregelen over de delen van het boek. Belangrijk zijn dus niet de absolute aantallen, maar hun proportie.

¹⁴ De toenmalige bedrijfsleider van Chr. Kaiser Verlag.

wordt een obsessie telkens te vragen: is dit wel strikt nodig? kan het niet korter? wat zal dat een typekosten meebrengen? zal het geen eindeloos-lang gerekte vóórgeschiedenis [worden] voor en aleer men gaat zetten? Het is mij gelukt mij ten uiterste te beperken; slechts op 12 plaatsen is een uitvoeriger wijziging geplaatst op de witte zijde¹⁵, op 20 plaatsen een vergroting van een zin; daarentegen heb ik in de tekst (op de rechterbladzijde dus) sterk met kleine verbeteringen gewerkt, soms een enkele zin, soms een aantal adjectieven enz.). Door deze angst voor de geldbuidel en voor tijdsverlies werd het een hersenacrobatiek. Toch, met het eerste deel [=11/1] ben ik tevreden; met het tweede niet: het is overladen, omdat het een transitio-plaats is der verantwoordingen over het O.T. alleen, afgezien van zijn functie in het moderne geestesleven (wat toch het eigenlijke is) en zo maakt het de indruk van een oponthoud. Vooral de vakman zal bovendien zich stoten aan het kort-aangebundene, het *ungeschützt*-thetische. Ik denk wel, Hinrich, dat je er niet veel meer aan zou kunnen doen (om het te 'redden') gesteld al dat de tijd het toeliet. Nu komt dan het 'Tegood' - daar zal het veel vlotter gaan, ik kan daar vrijer zijn, en neem me voor een heel nieuw thema op te nemen n.l. over de mensbeschouwing (achter 'Hemel en aarde')¹⁶, de zonde (tegen een 'gevallen schepping'), die de moderne mens (vooral in Lutherse landen) in de weg zit.¹⁷ Veel is te doen aan het begin van II, 4. Het kost me veel moeite; en het leven is saai (want na 4 1/2 uur werken kan ik niets meer, nauwelijks een novelle lezen)." Eén aspect van de bewerking, dat in een betrekkelijk smalle sector haar beslag krijgt, is de wens nieuwe literatuur van ná 1956 te verwerken. Daaraan zijn twee van de nieuwe hoofdstukken te danken. Het eerste is dat over de reflectie op het besef van Gods afwezigheid in de moderne literatuur naar aanleiding van twee romans van Françoise Sagan, van Samuel Becketts *En attendant Godot* en van Albert Camus' *La chute*, waarvan althans het laatste pas in 1956 was verschenen. Dit stuk, genaamd 'Zeugen der Abwesenheit Gottes' (S. 33-37, ingevoegd bij p. 28), vormde oorspronkelijk het vijfde deel van de lezing *Over de tegenwoordigheid Gods* (1958)¹⁸ en werd, afgezien van een enkele verbindende zin aan |425| het begin, letterlijk overgenomen in *Wenn die Götter schweigen*. Van groter gewicht is het tweede nieuwe hoofdstuk, een gesprek met het in 1959 verschenen grote werk van Ernst Bloch *Das Prinzip Hoffnung*, dat zijn plaats kreeg aan het einde van deel II/3 over het 'Tegood' onder de aan dat boek ontleende titel 'Prinzip Hoffnung' (S. 297-304). De kerngedachte is het verwijt aan Bloch dat hij de notie 'schepping' verwerpt en daardoor ten slotte de verwachting die hij voorstaat, zelf ondergraaft. Men zou zich kunnen afvragen of

---

¹⁵ D.w.z. op de achterzijde van het voorgaande blad.

¹⁶ Achter 'Hemel en aarde' (p. 159) is wel een nieuw hoofdstuk ingelast, maar dat gaat over 'Die Taten Jahwes' (S. 196-202).

¹⁷ De polemieken tegen de notie 'gevallen schepping' heeft in *Wenn die Götter schweigen* minder ruimte gekregen dan hier bedoeld schijnt. Eén tussenzinnetje vlak voor het einde van 'Hemel en aarde' is erbij gekomen: "man soll nicht von einer 'gefallenen Schöpfung' reden" (p. 159/S. 195) en verder een alinea in het hoofdstuk 'Het profetisme', na het Bloch-citaat (p. 228/S. 295). Ik geef het begin en het slot van die alinea weer: "Der christliche Konservatismus (was auch im übrigen sein praktischer Wahrheitsgehalt sei) kehrt sich mit Entrüstung von dieser Stimme ab teils auf Grund der Zeitgebundenheit der prophetischen Rede, teils unter Hinweis auf die tragische Grundstruktur des Lebens, teils unter Berufung auf die Sündhaftigkeit des Menschen. (...) Man spricht in vielen Tonarten von einer 'gefallenen Schöpfung' (ein nach dem Maßstab der Thora unvollziehbarer Begriff) und läßt eben dadurch für sein Teil die Menschheit fallen. Sie fällt aus, und darin gründet zu einem beträchtlichen Teil die Entfremdung von der Predigt, die Abkehr von unserem Evangelium."

¹⁸ Herdrukt in: K.H. Miskotte: *Geloof en kennis*, Haarlem 1966, 177-181.

Miskotte door deze plaatsing de opbouw van zijn boek geen schade doet. Het hymnische slot van dat deel met de berijmde Psalm 149 (p. 228v.) komt nu immers op enige afstand van dat slot te staan en de vaart, waarmee het 'tegoed' werd gepresenteerd, wordt afgeremd en loopt uit op een, zij het eerbiedige, polemiek. Doch deze schade wordt weer goedge maakt door de nu geboden gelegenheid om het anders wat op de achtergrond blijvende thema 'schepping' ruimte te verschaffen binnen het centrale deel van het hele boek – want dat is het peilen van het oudtestamentische tegoed ongetwijfeld – en een brug te slaan naar het onderwerp van de Epiloog.

Onder de sinds 1956 verschenen theologische literatuur neemt de *Theologie des Alten Testaments* van Gerhard von Rad (twee delen, 1957/1960) de voornaamste plaats in. Meermalen wordt dat werk met instemming aangehaald en als deskundige steun voor Miskottes eigen visie begroet, een enkele keer ook gebruikt om iets te vergoelijken wat hij wellicht als een eigen manco aanvoelde. In een grote toevoeging aan het hoofdstuk 'Het profetisme' (p. 225/S. 291f.) rechtvaardigt hij het feit dat hij op de gestalte van de boodschap van de individuele profeten niet nader is ingegaan, met een verwijzing naar Von Rad: "Wir halten uns dieser Aufgabe für enthoben, weil sie den Rahmen unserer Abhandlung sprengen würde, und zumal weil ja in Gerhard von Rads Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels eine vorzügliche Lösung vorliegt, die eine viel zu gediegene und subtile Leistung darstellt, als daß sie so bald durch eine andere in den Schatten gestellt werden könnte." Soms wordt een Duitse theoloog aangehaald als getuige van een opvatting waar Miskotte zich tégen afzette, zo bijvoorbeeld Ernst Fuchs als vertegenwoordiger van de door Miskotte gewraakte 'religieuze' omkering van Bijbelse noties, in dit geval bij de stelling "God is liefde" (S. 184 Anm. 12). Elders komt Heinz Zahrnt aan het woord: "Gott gibt sich uns so, wie wir uns zu ihm verhalten. Wie wir ihn zu erkennen glauben, so ist er auch zu uns, so haben wir ihn auch." En Miskotte vervolgt: "Nein! Glücklicherweise, redlicherweise, laut der Erzählung seiner Taten, ist das durch das Wort gerade ausgeschlossen. Und bessere Dinge sind für uns vorgesehen" (S. 205). Op dezelfde lijn van voor de Duitse uitgave bijgevoegde polemische uitvallen ligt ook een scherpe opmerking over Bultmanns lievelingsterm 'Entweltlichung', die hij als docetisch typeert (S. 287).

In zoverre het uitbreiden van de tekst ertoe dient stemmen van anderen te laten klinken, vormen de recente auteurs slechts een minderheid, en ook de theologen staan achteraan, behalve in het aanzienlijk vermeerderde aantal noten, waar hij meestal echter met het noemen van titels volstaat. Een belangrijke plaats krijgen opnieuw de *dichters'*: Bernanos (S. 252), Trakl (S. 259), Brecht (S. 279), Jahn (S. 283), Karl Kraus (S. 285f.), Claudel (S. 306f.), S. von der Trenck (S. 329f.), Eliot (S. 349). Zelfs kon Miskotte het niet laten een Nederlands vers, dat in *Als de goden zwijgen* alleen als verborgen toespeling aanwezig was, in de Duitse tekst op te nemen, hoewel aan de vertaling ervan wekenlang met veel heen en weer geschrijf moest worden geslepen tot die ons enigermate kon bevredigen. Het is op de plaats die het in de derde schets over Jona (p. 354/S. 430) inneemt inderdaad bijzonder treffend: het tweede Couplet van A. Roland Holsts gedicht 'Van een kind', dat begint met "O, het lachen van een kind" en eindigt "totdat Babylon en Londen vergeven en vergeten zijn". Nog zeven keer vaker dan in 1956 krijgt de voornaamste Joodse kroongetuige, *Franz Rosenzweig*, het woord. Evenals aan Bloch wordt ook aan een andere uitzonderlijke figuur van Joodse huize, Simone Weil, een apart hoofdstuk gewijd: 'Die Schwerkraft der Leere'. Dit hoofdstuk

vormt nu het slot van deel I, dus achter 'De moed om te zijn' (S. 96-105), en kan gezien worden als een tegenhanger van dat over Bloch: formeel in zoverre zij beide eenzelfde plaats toegewezen kregen ter afsluiting van een deel, maar vooral omdat telkens een van oorsprong Joodse geest gepresenteerd wordt als vertegenwoordiger van een noodlottige aberratie van de oudtestamentische structuren. Over Simone Weil schrijft Miskotte met tederheid en eerbied, zelfs met bewondering voor haar geestelijke en lichamelijke overgave aan de misdeelden en voor de offergang van haar korte leven, maar ook met huiver voor de miskenning van de Naam waarvan het denken van deze vrouw doordrenkt is. Ook dit hoofdstuk dient ten slotte om aan de contrastmatige spiegeling van het bedoelde nog meer contour te geven.

Het tegendeel is het geval met het hoofdstuk 'Die Taten Jahwes', ingevoegd na 'Hemel en aarde' (p. 159/S. 196-202). Hier wordt vooral de centrale formule van Miskottes godsleer – dat God zich "in |427| de wereld van de wereld onderscheidt" – plechtig geïntroduceerd en toegelicht, ook uitgelegd als parallel of Bijbelse fundering van Barths ogenschijnlijk meer abstracte formule "Gottes Sein in der Tat seiner Liebe". Miskotte put hier onmiskenbaar uit zijn oudere boekje *Bijbels ABC*.¹⁹ Misschien beving hem in 1956 een schroom om zichzelf te herhalen, of veronderstelde hij bij zijn lezers bekendheid met dat eerdere boek. Anders zou men moeten oordelen dat dit nieuwe hoofdstuk eigenlijk ook in *Als de goden zwijgen* niet had mogen ontbreken, omdat hetgeen onmiddellijk volgt over het verhaal en het vertellen, maar ook in ruimere zin alles wat verder volgt over het 'tegoed' eigenlijk rust op het hier betoogde. Mij komt het althans voor dat van dit hoofdstuk kan gelden wat ik van geen van de andere toegevoegde capita durf beweren: dat het een dragende functie heeft voor de opbouw van het geheel.

Miskotte zelf heeft het (tenminste tijdelijk) anders aangevoeld en meer waarde gehecht (evenredig met de grotere moeite die het hem had gekost?) aan de grootste uitbreiding die het boek ondergaan heeft, namelijk de boven genoemde in deel II/4 (S. 307-330). Met het oog op het manuscript daarvan, dat al een poosje bij mij lag en nog taalkundig moest worden bewerkt en overgetypt, schreef hij mij op 13 maart 1962: "Het hele deel heeft trouwens enorm gewonnen door de reeks toegevoegde capita. Ik zeg: enorm gewonnen, misschien is het grootspraak, maar ik weet het niet meer, omdat ik het zo lange tijd niet zag." En een week later, verrukkelijk hoe hij deze zelfbeoordeling nogmaals relateert en in één adem de relativering ook weer intrekt: "Wenn ich behauptete die Sache hätte 'enorm gewonnen', so war das etwas großmäulig geredet (eine notwendige Selbsttäuschung) – aber ich glaube es stimmt für die Einlagen in II, 4. Und so haben Sie es auch verstanden, wenn Sie dem zustimmen." Toen hij een maand later de stukken weer te lezen kreeg, stond hij er iets kritischer tegenover – althans wat de vorm betreft. Op 8 mei stuurde hij mij het manuscript weer toe en schreef erbij: "Het stuk dat ik je hier, met nogmaals grote dank, terugzend, heeft me zeer beziggehouden: ik wilde de 'Streiflichter' samenbundelen tot een meer constant licht, ik wou het 'Sprunghafte' wat matigen – maar dat gaat niet zonder ómwerking die jou, arme, nog weer meer werk op de rug zou laden. Misschien is het in het raam van de totale stijl, waarbij de systematiek nergens is uitgewerkt, maar impliciet aanwezig is (en hier

---

¹⁹ De inzet van het hoofdstuk, die op zichzelf wat verrassend aandoet, is bijna letterlijk ontleend aan het begin van hoofdstuk 7, 'De daden', in *Bijbels ABC* (eerste druk 1941, 83; vierde druk 1971, 90; vijfde druk 1977, 82).

en daar aangeduid), niet zo verwerpelijk als ik aanvankelijk dacht en waarover ik (ondanks de Oranjefeesten) lang *brütete*.”

Het gaat er in dit nieuwe gedeelte om als het ware de keerzijde van de |428| ‘doortocht’, die het Woord Gods zich baant in de wereld van de Volkeren, scherp te belichten, de keerzijde die zich voordoet in de historie van de kerk, wier weg ondanks de ‘volmacht’ in het klimaat van het nihilisme is terechtgekomen. Dat kon niet gebeuren zonder een aberratie, die (zoals immers ook elders in het boek ruimschoots wordt betoogd) sedert lang was voorbereid in de prediking van de kerk zelf. “Dan wordt het weer lente en vol jong leven op aarde. De prediking komt met die nieuwe lente mee als een nieuw geluid en werpt de landen open” (p. 232) – aldus een bijzonder fonkelende omschrijving van het hoofdmotief, dat in II/4 is uitgewerkt, omschrijving namelijk van de verwachting waarmee voor Miskottes besef de prediking altijd omgeven en doordrenkt moet zijn krachtens de vrijmacht van het Woord, dankzij de soevereiniteit van de Naam. Daar wordt nu, overeenkomstig de opbouw van het hele boek, het tegenbeeld tegenover geplaatst: “Und so sind wir tief in den Herbst gekommen, weit ab von dem Frühling, von der Brautzeit, von der Wüste” (S. 311). In hoeverre? Mede door een “Untreue der Christenheit” (S. 310). Er rijzen vragen: “Wie lange hat die Kirche den Gott Israels verkündigt, sich an den Tatcharakter seines Wortes gehalten, die Erzählung seiner Taten fortgesetzt? Wie lange hat sie den Mächten, den Astralmythos des Bestandes der Welt Widerstand geleistet, die Götter für Nichtse geachtet? Wie bald haben die Christen den Exodus preisgegeben, wie bald sich geschämt, Grenzüberschreiter zu sein, wie schnell haben viele ihre Erwartung gegen das Glück einer geistlichen Selbsthaftigkeit vertauscht? (...) Der Gott Israels! War der Christenheit nicht schon im 2. Jahrhundert weithin das Wissen abhanden gekommen, daß ihr Gott eben der Gott Israels war; kam es ihr noch in den Sinn, daß Israels Erwählung die Wurzel ihres Heils war?” (ibid.).

Het ‘herfstachtige’ van de feitelijke situatie wordt dan in de volgende hoofdstukken onder twee gezichtspunten nader belicht. Het eerste is het naast en tegenover elkaar van *Israël en de kerk*, een onderwerp dat vroeger reeds, meer terzijde, was aangeraakt in het hoofdstuk ‘Het schisma’ (p. 137 vv.). Nu komt het breedvoeriger aan de orde, al worden hier meer vragen van onpeilbare diepte aangeduid, dan dat er eigenlijk op ingegaan wordt; het ‘Sprunghafte’, dat Miskotte bij het herlezen van deze pagina’s opviel, springt inderdaad in het oog. Desondanks is de hoge dialectiek in wezen wel duidelijk. Centraal staat “die stets von neuem aufleuchtende Wahrheit (...), daß inmitten des Gewimmels und Gemischs der Religio- |429| nen diese zwei, Israel und die Kirche, *keine Religionen* sind. Israel und die Kirche leben eine Existenz unter dem Wort. (...) Die Religion als magisches oder mystisches Verhältnis zum Sein, als Erhebung und Vertiefung des menschlichen Selbstverständnisses bis hin zum Erlebnis der Einheit mit dem All, (...) – die Religion können Israel und die Kirche (...) unmöglich in sich aufnehmen oder als eine Variante ihrer selbst begrüßen, es sei denn, sie hätten ihr Eigenstes verleugnet”. (S. 316) Evenwel, verloochening van het meest eigene is een gedurig ferment in de geschiedenis van beide ‘tegenstanders en partners’²⁰ en daarom van hun wederzijdse verhouding, en dat drukt als een zware last vooral op de kerkelijke traditie. “Zwar können wir im Lichte so offener Rede” – het gaat om een uitlating van

---

²⁰ ‘Gegner und Partner’ is de titel van het middendeel van dit nieuwe hoofdstuk: S. 314-317.

niemand minder dan Rosenzweig, waarin hij stelt, “daß wir [de joden] Christus gekreuzigt haben und es, glauben Sie mir, jederzeit wieder tun würden” – “blitzartig erhellt sehen, wie sehr auch das Judentum vom Alten Testament abweicht und in einem Stolz lebt, der seine Kraft aus einer ‘religiösen’ Mißdeutung der Erwählung, einem ‘korrelativen’ Verständnis des Bundes zieht.”²¹ (9) Aber was hat die Kirche auf dem ‘Weg der Völker’ dem gegenüber gestellt, und zwar (...) in einer erschütternden Kontinuität? Sie hat verkündet, an die Stelle des Gottesvolkes sei sie getreten; sie hat die Völker erzogen in einer fast grenzenlosen Verachtung der Juden und sie nicht selten zum Pogrom aufgestachelt”. (S. 318) En daarom – van herfst gesproken: “Was sind alle Verwirrungen der Dogmengeschichte und alle Untaten der christlichen Mächte gegen diese doppelte Belastung auf dem Gang des Wortes Gottes: die Abwesenheit und Abirrung Israels einerseits und die usurpatorische Anwesenheit und Verslossenheit der Kirche andererseits?” (S. 319)

Het tweede aspect, los naast het eerste geplaatst, is de hedendaagse devaluatie van het mensenwoord in het algemeen, waardoor de spanning tussen het Woord en de wereld van de volkeren nog extra wordt belast en ten top gevoerd. Het hoofdstuk daaraan gewijd – ‘Der Gang in die Fremde’ (S. 320-330) – bevat een uiteenzetting met drie varianten van een visie op de apostolaire taak van de kerk, die telkens daarop neerkomt dat de prediking als voertuig van het Woord in de ontkerstende maatschappij haar functie zou hebben verloren. (De vertegenwoordigers van de drievoudig gevarieerde positie, die Miskotte voor de geest stond, worden niet met name genoemd; het zijn J.C. Hoekendijk, B. Leenman en A.W. Kist). Miskotte stelt zich er fel tegen te weer; maar het valt op dat hij hier helemaal niet opereert met de notie van het Woord van God, dat als zodanig de onvervangbare |430| dienst van het menselijke woord als getuigenis gebruikt en nodig heeft, maar met de antropologische notie van het woord als onvervreemdbaar kenmerk van het menszijn. “Ist es geboten, erwünscht oder auch nur möglich, nicht nur *im* Bereich der Sprache einen strengen Dienst in Entsagung, Vereinfachung und Erneuerung zu üben, sondern *den Bereich der Sprache* als solchen zu opfern? Mir scheint das nicht möglich. Keine noch so überwältigende Faktizität der Entfremdung kann eine Norm abgeben und gewissermaßen eine Legalisierung des Entfremdungszustandes erzwingen.” (S. 328)

Toen hij de nieuwe stukken, waar hij aanvankelijk zo enthousiast over was geweest, herlas, heeft hij dat blijkbaar als een gemis gevoeld. In de reeds aangehaalde brief van 8 mei 1962, waar hij rekenschap gaf van zijn laatste ingrepen, schreef hij: “Aan het eind [t.w. van dat hoofdstuk] staat het ergste gezwel: maar ik kon toch niet zonder meer ‘Wort’ dubbelzinnig laten en ik kon niet afzien van het aanduiden van een verbond tussen Wort und Liebe!” De opmerking slaat op een toen alsnog bijgevoegde alinea (S. 330), waarin hij het hiaat tussen het antropologische betoog en het vervolgens aangehaalde gedicht van Siegfried von der

---

²¹ Dit is een terloopse toespeling op de conclusie van Miskottes dissertatie *Het wezen der Joodsche religie*. Vgl. echter ook de belangrijke aanvulling op het vroegere hoofdstuk ‘Het schisma’ (p. 138/S. 171 f.). Deze aanvulling, waarin ook uitdrukkelijk naar de dissertatie wordt verwezen, kan gelezen worden als een beknopte anticipatie op het nieuwe hoofdstuk, waarover wij het hier hebben. De laatste zin (S. 172) luidt: “Hoffentlich geht uns an solchen ungeschützten, naiven Worten auf, warum Israel und die Christenheit auseinandergelien und doch einander begleiten; beide sind weithin zu Religionen geworden; die eine arm, die andere reich, die eine trotzig das Haupt erhebend, die andere weiterschreitend als Glücksprinz, dem zugefallen ist, was er sich nicht erträumt hat.”

Trenck (“...das Wort, das kündet mit lautem Schalle: Also hat Gott die Welt geliebt.”) enigszins tracht te overbruggen.

Deze schets moge volstaan als beknopt overzicht van de hoofdzaken van het ‘tegoed’ in *Wenn die Götter schweigen*. Van de verspreide kleinere aanwinsten zouden er nog heel wat genoemd kunnen worden, wanneer wij naar volledigheid streefden. Dat zou echter niet eens wenselijk zijn, omdat elk van deze aanvullingen immers in een bepaald verband thuishoort. Ook al zijn de nog onbesproken aanvullingen ten dele vol kostelijke inzichten, buiten hun verband komen zij op losse schroeven te staan. Daarom beperk ik mij tot het doorgeven van twee plaatsen, die ieder op hun wijze iets vertolken van de kern van de zaak waar het in dit boek om begonnen is. In het hoofdstuk ‘Omtrekken’ kon de al te karige uitspraak over de *chokma* (p. 115) Miskotte niet meer bevredigen. De uitbreiding die hij eraan gaf, kan in zekere zin ook gelezen worden als slaande op zijn eigen bij uitstek ‘chokmatische’ boek: “Daher das Schwanken: manche Sprüche scheinen allzu tief, andere allzu flach, manche Gedanken umkreisen in widerspruchsvoller Wahrhaftigkeit die ergriffene und, im Verzicht auf das Letztgültige, schon wieder vergessene Wahrheit. Eben so wird der Mensch offenbar; eben so, in der |431| Diskrepanz zwischen Form und Inhalt des Sagens, wird klar, was die Gottesfurcht bedeutet.” (S. 145)

En dan, midden in het hoofdstuk over ‘Gods verborgenheid’ (p. 203 boven; het gaat om een uitwerking van de gedachte dat het aanschouwen van het heil in Christus voor onszelf enkel tot verbazing kan zijn), verheft zich de stem tot ingehouden jubel, quasi-hymnisch: “Indem wir ihn in der Welt von der Welt sich unterscheiden sehen, werden wir dessen inne, daß uns dieses Sehen zufällt vermöge des Wunders, das im Glauben durchbricht. Zum Element der Geschichte geworden, hat der Glaube teil an der Verborgenheit des Heils. Wir haben schon gehört, daß JHWH auch der Verkannte, der Geschmähte, der erfolglose Werbende und Liebhaber, der Verworfene und Gehöhlte sein muß. Das bezieht sich auf den *Verzug der Erfüllung* wie auch auf die *niedrige Gestalt*, die sie annimmt. Dieser Befund des Zeugnisses bindet den Prediger und Lehrer; er entbindet ihn aber auch, nämlich von der billigen Weise, Gottes Tun einsichtig und glaubhaft machen zu wollen. ‘Fürwahr, du bist ein Gott, der sich verborgen hält, der Gott Israels, der Heiland (der Befreier)’ (Jes. 45: 15).’ (S. 260)

Ik eindig met een laatste greep uit Miskottes brieven. Hij raakte geïrriteerd en werd tot felle tegenspraak geprikkeld door de wens van de uitgever de ondertitel van het boek te wijzigen en daarin – in plaats van het wat tijdloos aandoende “Over de zin van het Oude Testament” – iets te doen klinken van de actuele betekenis, waar het in dit boek toch ongetwijfeld om gaat. Houden wij ons voor ogen wat Miskotte zelf in een boven aangehaalde brief had gezegd over zijn ontevredenheid over deel II/2, omdat daar de functie van het Oude Testament in het moderne geestesleven niet zo duidelijk naar voren treedt, dan worden we des te meer getroffen door wat wij nu lezen. Het is een voor geen misverstand vatbare uitspraak over de manier waarop hij begrepen – en niet begrepen wil worden. Hij schrijft er – op 27 augustus 1962 – het volgende over: “Wat de ondertitel betreft, ik begrijp dat bezwaar wel vanuit overwegingen van rendement. Maar het is geestelijk-zakelijk m.i. verkeerd, omdat het boek dan niet (of nog minder) meesprekt in de theologische discussie. Ook met deze titel zal het een zware dobber hebben, want het zal zeker slachtoffer worden

van de onwilligheid van de lutheranen. Toch zeggen we: 'die Botschaft des A.T. in einer nihilistischen Welt', wat bereiken we daarmee? Dat de journalisten en de *Schöngeist* er zich op werpen en alles uit zijn verband rukken. De 'tjidspiegel' moet *niet* |432| bepalend worden voor de aandacht. De zorg van de uitgever moet altijd zijn: 'hoe speel ik het klaar het boek te leggen in de handen van hen voor wie het bestemd is en die er iets mee zullen doen?' Misschien drukt dat eerst het rendement, maar op den duur lukt het min of meer, als men in de reclame de rechte accenten legt en de recensenten een beetje uitzoekt en instrueert. Het is mijn ervaring, dat in het wilde weg recensie-exemplaren rond te sturen geen effect heeft. Trouwens, die 'vierde mens' enzovoort zou de zaak incidenteel maken. Het boek is een fundamenteel-theologische correctie van vele posities; het brengt, kortgezegd, Barths *Anliegen* op een heel onverwachte wijze tot ere; het is praktisch op de predikers, catecheten enz. gericht. 'Vom Sinn des A.T.' heet het: niet de betekenis, of de rechte uitleg, maar de scopus, niet speciaal voor heden, al wordt het zo voorgedragen. De heimelijke mening is eigenlijk dat zo de functie van het O.T. in de kerk had moeten zijn in de eeuwen, die voor ons geweest zijn."

Ondanks deze bezwerende redenatie was de twist daarmee nog lang niet beslecht. Vier maanden later (17 december 1962) komt hij met dezelfde hartstocht nog eens op de zaak terug: "De redenen, die B.²² heeft niet tevreden te zijn met mijn vasthouden aan de ondertitel, kunnen alleen *economische* zijn. Ik heb daar alle begrip voor en zou alles willen doen om het *Verlag* voordeel te brengen of nadeel te verkleinen, ik wil *van honorering afzien*, maar dit kan onmogelijk, ik wil niet in de *zeitgemäße* essayistiek afgeschoven worden door de trekpleister 'voor de moderne mens', ik wil de kans me niet laten ontlopen de theologische discussie te *alarmeren*. Het gaat niet om de zin van het O.T. 'voor onze tijd', 'voor de moderne mens' enz., maar over de zin die *impliciet* is, als het recht gelezen wordt. Dat het dan *bovendien* in de situatie rechtstreeks binnenvalt, is een *toegift!* (welk moment bovendien in 'Sinn' (als mogelijkheid) aangeduid wordt)."

Ziedaar de reden waarom *Als de goden zwijgen* 27 jaar na zijn eerste verschijning en in een veelszins gewijzigde situatie aanspraak maakt op een gewichtige plaats in [het] *Verzameld Werk!*

Basel, januari 1983

Hinrich Soevesandt

---

²² F. Bissinger: zie voetnoot 11.